

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:4 • 2011

En gustaviansk brygd

Dryckesvanor och genus i svenska
högreståndskretsar ca 1772–1809

HANNA ENEFALK *Stockholms universitet*

Tills för ganska nyligen ansågs det självklart att kvinnor inte skulle dricka alkohol. Men hur länge hade det varit så? Många av de uppfattningar om manligt och kvinnligt vi har i dag kom till under 1800-talet, då medelklassens ideal slog igenom och kvinnors drickande kom att ses med ogillande. Denna uppsats undersöker de samhällsskikt som dominerade i Sverige före dessa attitydförändringar, under den gustavianska tiden. Det visar sig att kvinnor ur de högre stånden då kunde dricka alkohol, såväl till vardags som till fest, utan att man tyckte det var vare sig uppseendeväckande eller klandervärt.

Historieskrivningen om alkohol i Sverige har länge haft nykterhetsrörelserna och den officiella alkoholpolitiken som sitt främsta studieobjekt. Det finns därför en mängd välskrivna arbeten inom detta område: man har kunnat visa fram nykterhetsrörelsens stora betydelse för svensk historia och man har gjort värdefulla analyser av mekanismerna bakom statlig och annan styrning på alkoholpolitiskt område.¹ Men hur såg det alkoholbruk ut som inte omfattades av nykterhetsrörelsernas och myn-

1. För ett aktuellt översiktsverk, se Lennart Johansson, *Staten, supen och systemet: svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855–2005* (Stockholm 2008). Utan anspråk på fullständighet kan vidare nämnas Kettil Bruun & Per Frånberg (red.), *Den svenska supen: en historia om brännvin, Bratt och byråkrati* (Stockholm 1985), Lars Båtefalk, *Staten, samhället och superiet: samhällsorganisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetsrövandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1770–1900* (Uppsala 2000), Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* (Uppsala 2001), samt volymerna 7, 10, 14 och 19 i serien *Etnolore*, skrifter från etnologiska avdelningen vid Uppsala universitet (samtliga under redaktion av Anders Gustavsson).

Fil. dr Hanna Enefalk, f. 1976, är postdoktor vid Stockholms universitets Centrum för socialvetenskaplig alkohol- och drogforskning (SoRAD), finansierad av Vetenskapsrådet. Enefalk disputerade år 2008 med avhandlingen *En patriotisk drömvärld: musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet*. Förutom den alkoholhistoriska forskningen ägnar hon sig även åt 1800-talets svenska skillingtryck.

E-post: hanna.enefalk@sorad.su.se

digheternas nit? Vilken betydelse hade alkoholen för de samhällsmedlemmar som inte omhändertogs berusade på gatan utan i stället diskret lotsades hem av betrott tjänstefolk?

Om detta alkoholbruk – drickandet inom samhällets övre skikt – har betydligt mindre skrivits. Helhetsintrycket har därför blivit att alkoholens historia handlar om en supande (arbetarklass-)befolkning, vars problematiska alkoholkonsumtion manat fram reaktioner i form av statliga ingripanden och nykterhetsföreningar. Bilden har förstärkts av att många av de publikationer som ändå behandlat alkoholkonsumtionen bland de besuttna klasserna har haft titlar såsom "Svenska gästabud" och "Tidernas fester".

Jag har hittills talat om Sverige, men även inom den engelskspråkiga forskningen har fokus länge legat på nykterheten och de obesuttnas drickande. Det har under senare år börjat dyka upp arbeten där bilden nyanseras,² men forskningen som helhet framställer fortfarande befolkningsmajoritetens brännvinskonsumtion som ett problem, medan de besuttnas alkoholbruk varit tämligen osynligt. Inställningen kan illustreras med den amerikanske historikern Mack Holts ord: "the culture of drink in the West has always been the product of negotiation between the ruling elites and the drinking population at large."³

Sedan hösten 2009 har jag ägnat mig åt ett forskningsprojekt med syftet att i stället belysa vad vi skulle kunna kalla *the drinking elites* – den underproblematiserade och underutforskade historien om alkoholens roll inom samhällets övre skikt.⁴ Avsikten är dels att rent empiriskt ge upplysningar om hur alkoholkulturen inom dessa samhällsgrupper såg ut, men också att utforska alkoholkonsumtionens sociala betydelse. Målet är alltså inte

2. Den alkoholhistoriska forskningen har bland annat berikats av impulser från antropologin – se till exempel Mary Douglas (red.), *Constructive drinking: perspectives on drink from anthropology* (Cambridge 1987), och Igor de Garine & Valerie de Garine (red.), *Drinking: anthropological approaches* (New York & Oxford 2001). Ansatsen innebär att alkoholens mening uppmärksammas, inte bara kampen mot alkoholen. Flera exempel på alkoholhistorisk forskning i denna anda återfinns i Susanna Barrows & Robin Room (red.), *Drinking: behavior and belief in modern history* (Berkeley & Los Angeles & Oxford 1991). Vi kan sannolikt även förvänta oss fler studier där alkoholbruk tas upp inom den expanderande konsumtionshistoriska forskningen. Jag vill i detta sammanhang nämna Joachim Mickwitz, "Handelshuset Donner och konjakken", i Gudrun Andersson & Klas Nyberg (red.), *Kommers: historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen* (Uppsala 2010), som utkom strax efter denna artikels färdigställande.

3. Mack P. Holt, "Introduction", i Mack P. Holt (red.), *Alcohol: a social and cultural history* (Oxford & New York 2006) s. 4.

4. Projektet, som har arbetsnamnet "Nykterhetens blindas fläck", finansieras av Vetenskapsrådet och planeras vara färdigt år 2012.

att formulera en "överklassdrickandets problemhistoria" att matcha den befintliga historieskrivningen kring arbetarklassens brännvinskonsumtion.⁵ Projektets huvudsyfte är i stället att utforska alkoholens *mening* för dem som drack – ett angreppssätt som för övrigt självklart skulle vara fruktbart också för studiet av de obesuttnas alkoholkultur.⁶

Epoken vi kommer att möta i denna artikel är den gustavianska, från 1772 fram till 1809. Dessa år var som bekant det kungliga enväldets sista tid i Sverige. Landets övergång från ståndssamhälle till klassamhälle hade redan börjat; en förändring som på sikt skulle komma att ersätta adelns dominans med en borgerlig. Samhällets mellanskikt växte till, numerärt, socialt och ekonomiskt, och skulle snart omdana både de ledande skiktens sociala sammansättning och dess bärande ideal.⁷

Forskare från flera olika historievetenskapliga inriktningar har noterat att medelklassens frammarsch sammanföll med en förändring i synen på kön. Någon gång under det kapitalistiska samhällets framväxt – kanske i och med Jean-Jacques Rousseaus *Emile* och *La nouvelle Héloïse*, kanske långt tidigare eller avsevärt senare, beroende på vilken forskare som tillfrågas – etablerades de separata sfärernas ideologi. Mannens värld var offentligheten, kvinnans hemmet och moderskapet; åtminstone enligt 1800-talets normativa texter. Vilket handlingsutrymme faktiska kvinnor och män hade, har debatterats. Amanda Vickery uppmanade i en artikel från 1990-talets början till en kritisk granskning av föreställningen om separata sfärer och antydde att talet om dem kan ha varit en papperstiger, en reaktion mot att kvinnor i själva verket var på frammarsch.⁸

5. Därmed naturligtvis inte sagt att elitens drickande var oproblemiskt. De ekonomiska konsekvenserna av en vidlyftig alkoholkonsumtion var lättare att hantera för den som var förmögen, men även bland de besuttna kunde ekonomin på sikt bli lidande. Man var givetvis inte heller immun mot de sociala och medicinska problem ett alkoholberoende för med sig.

6. Att arbetarnas alkoholkonsumtion var så mycket annat än bara ett problem framgår t.ex. i Ella Johansson, "Arbetare", i Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden: manlighet och modernitet 1840–1940* (Möklinta 2006). Drickandet, eller i vissa fall nykterheten, var betydelsebärande för gruppformering, manlighetsuppfattning och identitet.

7. Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865: studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning* (Lund 1973 [1949]); Tom Söderberg, *Två sekel svensk medelklass: från gustaviansk tid till nutid* (Stockholm 1972); Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper mellan två samhällsformationer c.a. 1800–1870* (Uppsala 1985); Göran Norrby, *Adel i förvandling: adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle* (Uppsala 2005).

8. Amanda Vickery, "Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women's history", i *The historical journal* 36 (1993). Angående de

George Mosse, en av de första maskulinitetsforskarna, menade dock att förändringen skedde på såväl normativ som praktisk nivå och åtminstone på tyskt område slog igenom mycket hastigt kring år 1800. En ny, borgerlig manlighet formulerades, där tysk respektabilitet och patriotism ställdes mot den franska fienden, vilken föreställdes som aristokratisk, degenererad och moraliskt förtappad. Den tyska kvinnan, å sin sida, förväntades exemplifiera nationens höga moral genom kyskhet och blygsamhet. Avvikelser bestraffades med faktiska repressalier.⁹ Anständighet – *respectability* – definierade och legitimerade borgerligheten som grupp och hjälpte den bestå under hela det kommande seklets omvälvningar.¹⁰

I Sverige pekar studier av urbana kvinnors försörjningsmöjligheter under tidigt 1800-tal på att könssegregeringen var verklig och utgjorde en kraftig hämsko för kvinnors möjligheter.¹¹ När det gäller adliga kvinnor har, å andra sidan, etnologen Marie Steinrud hävdats att man kan tala om en "dold offentlighet". De kvinnor Steinrud studerat hade, menar hon, möjlighet att via släktrelationer, vänskapsband och brevskrivande skapa en alternativ arena för inflytande och självförverkligande.¹² Någon riktig enighet angående de separata sfärernas genomslag i praktiken finns alltså ännu inte.

Forskningen har hittills inte studerat de förändrade genusförhållandena ur ett alkoholhistoriskt perspektiv. Jag menar att detta är en angelägen uppgift. Alkoholkonsumtion och berusning är socialt laddade fenomen och samtidigt påtagligt förankrade i den mänskliga kroppen. Om kroppens mening omdefinierades bör därför alkoholkulturen ha påverkat, eller påverkats av, förändringen. Detta antagande stöds också

separata sfärernas bäring för 1700-talet, se även Lawrence E. Klein, "Gender and the public/private distinction in the eighteenth century: some questions about evidence and analytic procedure", i *Eighteenth-century studies* 29:1 (1996).

9. George Mosse, *Nationalism and sexuality: respectability and abnormal sexuality in modern Europe* (New York 1997) s. 5–8 samt 90.

10. Mosse (1997) s. 8f. Woodruff Smith har dragit en liknande slutsats för Västeuropas och Amerikas räkning: se Woodruff D. Smith, *Consumption and the making of respectability 1600–1800* (New York & London 2002), särsk. s. 120 och 221.

11. Irene Artæus, *Kvinnorna som blev över: ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås* (Stockholm 1992); Christine Bladh, "Kvinna med eget företag – från 1700-talets mitt till 1800-talets slut", i Ingrid Hagman (red.), *Mot halva makten: elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd* (Stockholm 1997).

12. Marie Steinrud, *Den dolda offentligheten: kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur* (Stockholm 2008).

av historiska data. Det nya, borgerliga manlighetsidealet formades i påfallande hög grad i miljöer där det konsumerades alkohol. Det handlade dessutom om ett nytt sätt att dricka: elitens män bildade institutionaliserade dryckeslag i form av klubbar och ordenssällskap, där borgare och aristokrater drack ur gemensamma punschbålar. Samtidigt tycks kvinnors förhållande till alkohol ha blivit kringränt av allt snävare gränser.¹³

Man skulle alltså kunna föreställa sig en samtidig förändring av dryckesvanor, manlighetsideal och samhällsorganisation kring år 1800; en förändring knuten till medelklassens (eller, om man så vill, borgerlighetens) frammarsch. Det är denna hypotetiska förändrings vara eller icke vara jag avser att undersöka i det följande genom att granska alkoholens roll för den gustavianska tidens elit.

Metodologiska överväganden

Föremålet för denna studie är som nämnts samhällets övre skikt. Med "övre skikt" förstås här ungefär den grupp som samtiden definierade som ståndspersoner: adelsmän och -kvinnor, men även ofrälse personer som i kraft av utbildning eller ekonomiska tillgångar kunde hävda en plats ovanför allmogen. Framgångsrika godsägare, brukspatroner och företagsledare har räknats in i denna elit, men däremot inte de besuttna storbönder som i riksdagen representerades av bondeståndet.

Det gustavianska samhällets övre skikt, som det definierats här, rörde sig på ett antal arenor. I centrum fanns naturligtvis hovet. Därtill kom statsmaktens övriga organ, här representerade av krigsmakten och ämbetsverken. Men samhällets övre skikt återfanns även på herrgårdarna och i de bildade salongerna, och ofrälse ståndspersoner gjorde sig alltmer hörda som skribenter och näringsidkare. För att skildra hela denna grupp har ett antal dagböcker och memoarer valts ut som huvudsakliga källor. Texterna är författade av dåtida människor verksamma på en eller flera av de arenor som nämnts ovan: hovet, krigsmakten, ämbetsverken, herrgården, salongen, näringslivet (här i form av järnbruk), samt publicistiken. Urvalet täcker inte alla de miljöer där eliten verkade – till

13. Eriksen, Sidsel, "Alcohol as a gender symbol", *Scandinavian journal of history* 24:1 (1999) s. 47. Angående synen på kvinnors drickande vid tiden för förbudsomröstningen 1922, se t.ex. Inger Knoblock, *Systemets långa arm: en studie av kvinnor, alkohol och kontroll i Sverige 1919–55* (Stockholm 1995).

exempel har ingen företrädare för universiteten eller kyrkan granskats – men målsättningen att de flesta av de viktigaste skall ingå bör ha uppfyllts. För att ge det svenska materialet ytterligare perspektiv har även två reseskildringar konsulterats, båda författade av besökande briter.¹⁴ Källorna har studerats i form av tryckta publikationer, men ett antal har även jämförts med bevarade originalhandskrifter.

Ansatsen är kvalitativ och kulturhistorisk, varför dagböckerna och memoarerna prioriterats. Annat material såsom räkenskapsböcker och offentliga handlingar har använts mer sparsamt. Jag har även eftersträvat bredd i min skildring av samhällets elit, vilket innebär att det inte varit möjligt att genomföra några djupstudier av enskilda personers efterlämnade handlingar. Det är med visst beklagande den kvantitativa och den mikrohistoriska ansatsen prioriterats bort, eftersom de båda är väl värda egna studier.

Det ståndsmässiga drickandet

Hur drack man då inom det gustavianska samhällets elit? Kunde män och kvinnor konsumera alkohol på ungefär samma villkor, eller var dryckeskulturen könssegregerad? Och framför allt: förändrades alkoholkulturen under den studerade perioden?

En läsning av de aktuella dagboks- och memoarförfattarna uppenbarar först av allt att alkoholen var fullständigt integrerad i de övre samhällsskiktens liv. På ett oftast oproblematiserat sätt intogs alkoholhaltiga

14. De studerade texterna är, nämnda i bokstavsordning efter författarens efternamn, Mikael Anckarsvärd, *Öfverste Mikael Anckarsvärd's minnen från åren 1788–1790* (Stockholm 1892); Gustaf Johan Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof*, första delen (Stockholm 1877) och andra delen (Stockholm 1878); Anders Fahlbeck, *Mögsjö dagbok: verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793–94* (Stockholm 1963); Axel von Fersen, *Axel von Fersens dagbok*, andra delen (Stockholm 1926); Johan Fischerström, *En gustaviansk dagbok: Johan Fischerströms anteckningar för året 1773* (Stockholm 1951); Gustaf Hallenstierna, *Mina kärleksäventyr* (Stockholm 1972); Peter Jacob Hjelm, *Dagbok hållen vid Yxtaholm år 1791 i Juli och Augusti månader* (Flen 2001); Märta Helena Reenstierna, *Årstadagboken 1793–1812* (Stockholm 1993); Malla Silfverstolpe, *Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer*, första och andra delen, andra upplagan (Stockholm 1914); Anders Fredrik Skjöldebrand, *Excellensen grefve A.F. Skjöldebrands memoarer*, första och andra delen (Stockholm 1903) samt tredje delen (Stockholm 1904); Charles Jean Baptiste de Suremain, *Generallöjtnant de Suremain's minnen från hans anställning i svensk tjänst 1794–1815* (Stockholm 1902); Carl Tersmeden, *Amiral Carl Tersmedens memoarer: Gustav III och flottan* (Stockholm 1918); Carl Tersmeden, *Amiral Carl Tersmedens memoarer: i Ehrensvärd's Carlskrona* (Stockholm 1919); Mary Wollstonecraft, *A short residence in Sweden* (London 1987 [1796]); Nathaniel William Wraxall, *A tour through some of the northern parts of Europe, particularly Copenhagen, Stockholm, and Petersburg: in a series of letters* (London 1776).

drycker till fest såväl som vardags. Då jag sammanställde en lista över när man drack i gustavianska högreståndskretsar blev resultatet som följer:

- På morgonen
- När man är på utflykt
- Vid kungliga bemärkelsedagar
- På bröllop och begravningar
- Inför resor eller avsked
- När det ska dansas
- När man är sjuk
- Som aptitsup före middagen
- Under middagar
- Sent på kvällen

eller, kort sagt, vid dygnets och livets alla tidpunkter.

Man drack också ett brett urval av olika alkoholphaltiga drycker. Olika slag av "dricka", från den mycket alkoholsvaga drycken svagdricka till färsköl och starkare öl, verkar ha ingått i mångas vardagskost och tycks inte ha betraktats som rusdrycker utan som alternativ till alkoholfria mejeriprodukter eller vatten. Att jag skjutit in ett "tycks" beror på att källorna är ganska sparsamma med omnämningen om ståndspersoners konsumtion av "dricka". Det framgår att herrgårdsfruarna ofta ansvarade för tillverkningen av öl och att produkten hörde till vardagsvarorna i hushållet.¹⁵ En kompletterande källa, de kvarlämnade hushållsnotorna från Gäddeholms gård utanför Västerås, visar också att svagdricka och "hushållsdricka" dracks i stora mängder: under de första fyra månaderna 1784 uppgick konsumtionen till över 14 liter om dagen i snitt.¹⁶ Det framgår däremot inte vilka av hushållets medlemmar "drickat" var avsett för.

Jag har endast hittat ett otvetydigt belegg för att ståndspersoner (till skillnad från tjänstefolk) konsumerade svagdricka. Det härrör från den samling erotiska historier – mer eller mindre självupplevda – som kvarlämnats av ämbetsmannen Gustaf Halldin (1741–1813, adlad Hallenstierna 1809). Halldin skrev själv att han roades av alla detaljer i jakten på kvinnor och därför föresatte sig att beskriva sina förförelser

15. Reenstierna (1993) s. 54 och 342; Fahlbeck (1963) s. 141; Hallenstierna Jh 3a, Kungl. Biblioteket (KB). Motsvarande text i tryck: Hallenstierna (1972) s. 209.

16. "Kvitton på hushållsutgifter 1782–1784", Geddeholmsarkivet, Västerås stadsarkiv.

omständligt.¹⁷ Tack vare denna besatthet av detaljer har även den annars osynliga drickan dokumenterats: "min sköna som ej drack the, begärte swagdricka och mottog det i yttre rummet, dit jag ock geck at få et glas, i hast kysstes wi då".¹⁸ Passagen tyder på att även ståndspersoner konsumerade "dricka" till vardags. Bruket har emellertid sällan omnämnts. Orsaken skulle kunna vara att drickakonsumtionen var så självklar att den inte var värd att nämna, eller också att den billiga drycken hade låg status.

Betydligt oftare nämns de mer ståndsmässiga dryckerna vin och bål. Dessa var ett måste då man hade gäster. Punsch – en kall eller varm bål baserad på citrusfrukter och den importerade starkspriten arrak – var uppenbarligen drycken *par préférence*. Andra bålar, såsom vinbålen bischoff eller den champagnespetsade "ärkebischoffen", förekom också, och därtill som sagt viner av flera olika slag. Starkare alkoholdrycker kan ha intagits rutinmässigt även vid måltider då man inte hade gäster – att man såg till att ha med vin till matsäcken vid resor tyder på detta – men något säkert kan inte sägas då källorna sällan beskriver händelselösa vardagsmåltider.

Viner och bål var emellertid inte allt. Indirekt och i bisatser framkommer att ståndspersonerna även konsumerade brännvin på regelbunden basis. De brittiska reseskildrarna noterade båda med bestörtning att de svenska ståndspersonerna inledde varje middag med att inta smörgås och brännvin på stående fot.¹⁹ Brännvinet var dock ingen statusdryck och verkar liksom "drickat" ha hört till de vardagsbanaliteter som sällan dokumenterades av svenska skribenter. Brukspatronen Anders Fahlbeck avslöjar emellertid i sin rimmade dagbok från 1793 hur oundgängligt brännvinet var: "hemma var brännvinet alt / Derför utomgårds måst söka / genom staden gå och spöka".²⁰

Medan öl och brännvin dracks ganska oceremoniöst ackompanjerades vin och bål gärna av skålar. Man skålade för festföremålet, i de fall det fanns något; man skålade för värden och värdinnan och för det eventuella kollektiv man tillhörde; man skålade med sin bordsgranne eller andra deltagare i dryckeslaget. Kvinnor kunde skåla med män likaväl

17. Hallenstierna Jh 3a, KB. Motsvarande text i tryck: Hallenstierna (1972) s. 109.

18. Hallenstierna Jh 3a, KB. Motsvarande text i tryck: Hallenstierna (1972) s. 53.

19. Wollstonecraft (1987) s. 74; Wraxall (1776) s. 172.

20. Fahlbeck (1963) s. 61.

som vice versa. Skålen kunde initieras med ett par korta ord eller rent av bara med ögonkontakt, men det förekom också längre anföranden eller en sång – vid festliga tillställningar ofta en specialskriven sådan.

Att dricka någons skål var en artighet men kunde som sådan användas även för positionering och strukturering av hierarkier inom gruppen. Adelsmannen och militären Anders Fredrik Skjöldebrand (1757–1834) dokumenterade detta i en beskrivning av en middag hos hertig Carl år 1809: ”någre, bland andra den gamle Generalen Grefve Carl Strömfelt drucko min skål, hvilket fägnade mig, ty det kunde gifva mig mera vigt hos Hertigen.”²¹ Skjöldebrand önskade påverka hertig Carl i tidens viktigaste politiska fråga i Sverige, den nya regeringsformen. Att han tillmätte en skål betydelse för utfallet visar hur mycket skålseden kunde betyda när det gällde social positionering.

Det finns inget i källorna som tyder på att det var nödvändigt att uttala en skål för att få dricka, vare sig för kvinnor eller för män. Vad som däremot var svårt, var att undandra sig skyldigheten att dricka när någon utbringat en skål, och detta drabbade i synnerhet män. Källorna innehåller flera vittnesmål om hur värden eller värdinnan föresatt sig att supa de manliga gästerna under bordet.²² Skjöldebrand, som ofta vistades i militära kretsar, redogjorde för flera tillfällen då skålandet tog formen av rent positionerings- eller tävlingsdrickande män emellan. Ett exempel är den fest som hölls av en grupp officerare år 1794:

Vid slutet proponerades mig att dricka brorskål med alla Officerarne. Det var smickrande för en Adjutant som vanligen hatas i Regementerne; och det kunde ej vägras. Men jag bad att få dricka det i en skål. De fleste voro redan välbeskänkte och häftige; de fordrade glas mot glas; jag feck blott undantaga några få, med hvilka jag var bror förut. [---] Från Chefen till den yngsta Cornetten, kommo alla fram till mig, stötte ihop glasen och tillsågo att jag drack, hvarefter de med rusets värme omfamnade mig.²³

Skjöldebrand beskriver här den sedan gammalt etablerade seden att manifestera jämbördighet i rang genom att dricka brorskålar. Men brorskålen hade även en heterosocial motsvarighet: en man och en kvinna

21. Skjöldebrands memoarer (B1), enskilda arkiv 103, Antikvarisk-Topografiska arkivet (ATA), Stockholm, vol. 3, ark 58, s. 1.

22. Se t.ex. Skjöldebrands memoarer (B1), enskilda arkiv 103, ATA, vol. 1, ark 54, s. 2f; Tersmeden (1918) s. 110f.

23. Skjöldebrands memoarer (B1), enskilda arkiv 103, ATA, vol. 2, ark 17, s. 1.

kunde lägga bort titlarna över ett glas och blev då ”kusin” med varandra. Kusindrickandet verkar dock aldrig ha urartat i tävlingsdrickande; man kunde till och med bli kusin i alkoholfria drycker som kaffe.²⁴

Hur stora mängder alkohol den gustavianska tidens människor intog i absoluta tal är svårt att bedöma utifrån dagboks- och memoarförfattarnas uppgifter. Vi vet inte vilken alkoholprocent de olika dryckerna hade; bland annat kunde brännvinets styrka variera beroende på tillverkningsprocess och grad av spädning. I den berömda Årstadagboken, författad av herrgårdsfrun Märta Helena Reenstierna (1753–1841, g. von Schnell), finns några fingervisningar. Vid ett bröllop år 1800 ska det enligt Reenstierna ha druckits ovanligt mycket: ”Pouch och Bischof dracks utur ölglas, Bålarne innehöll 4 kannor hvar, hvilka 2ne gånger ifylldes.”²⁵ Då gästerna var drygt 40 till antalet innebar detta en snittkonsumtion på ungefär en liter bål per person. Vid ett annat tillfälle beskrev Reenstierna hur hennes piga druckit ett och ett halvt kvarter brännvin, det vill säga en dryg halvliter, ”som var för en 18 års flicka en ganska ansenlig portion för dagen.”²⁶ Även om brännvinet låg under den alkoholhalt på 49 procent som på 1840-talet ska ha varit standard på avsalumarknaden måste det onekligen ha varit en avsevärd mängd.²⁷ Vad som kunde anses som normal konsumtion för riket som helhet framgår av brännvinskommitténs utlåtande från den 15 maj 1775, skrivet under förberedelserna för Gustav III:s kungliga brännvinsmonopol. Kommittén räknade med att 5,4 miljoner kannor brännvin årligen – drygt 14 miljoner liter – borde räcka för ett ”någorlunda afpassadt måttligt behof”.²⁸ Utifrån kronobrännvinets styrka (sex ”grader”, det vill säga 53 volymprocent)²⁹ och befolkningens storlek (ca 2,6 miljoner invånare i det svenska riket inklusive Finland) innebar det omkring 2,8 liter ren sprit årligen för varje kvinna, man och barn.

I det ståndssamhälle Sverige var vid denna tid hade inte bara människor utan även drycker olika rang. I de studerade texterna nämns punschen

24. Hallenstierna (1972) s. 64.

25. Reenstierna (1993) s. 221.

26. Reenstierna (1993) s. 335.

27. Julius Ludwig Gumbinner, *Handbok i det praktiska brännvinsbränneriet efter de nyaste och mest bepröfvade methoderna* (Göteborg 1840) s. 204.

28. Clas Theodor Odhner, *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*, första delen (Stockholm 1885) s. 377.

29. *Ibid.*, s. 436; Å. G. Ekstrand, ”Till alkoholdestillationens och alkoholometriens historia”, *Svensk kemisk tidskrift*, 14:e årg. (1902) s. 166.

i samband med festliga tillfällen då stånds personer socialiserade med varandra, medan brännvin och ”dricka” främst figurerar tillsammans med tjänstefolk. Gränsdragningarna när det gäller socioekonomisk tillhörighet var tveklöst mycket tydliga. Men – och detta är det relevanta för denna studies frågor – alkoholen tycks inte ha använts för att dra skarpa gränser mellan män och kvinnor. För att åter citera Fahlbecks rimkrönika: ”Tracteras då med Mat och vin / Båd Hustrur barn och männer”.³⁰ Reenstierna å sin sida skrev med entusiasm om välblandade punschbålar och nämnde rhenskt vin, vaniljlikör och punsch på sin lista över favoriträtter.³¹ Vittnesbörden om kvinnors alkoholkonsumtion är över huvud taget många och oftast författade i saklig ton.³²

Den skillnad som fanns mellan mäns och kvinnors drickande bestod främst i att män drack något större kvantiteter än kvinnor. Dagboks- och memoarförfattarna nämner ofta att man blivit ”munter” på middagar med både manliga och kvinnliga gäster, men ibland tilläggs att just herrarna ”druckit hederligt”³³ eller varit i ”fullt sus”.³⁴ Påtaglig berusning bland högreståndskvinnor nämns mer sällan och aldrig som något medvetet mål. Herrar kunde med flit bli ”mer än muntra” eller till och med ”överlastade”, medan damer på grund av omständigheterna kunde få i sig för mycket och då bli yra eller illamående. Det tävlings- och positioneringsdrickande männen kunde ägna sig åt verkar inte ha haft någon motsvarighet bland kvinnor.

Det bör dock noteras att texterna sällan innehåller något moraliskt fördömande av högreståndskvinnors alkoholkonsumtion. Oftare var det mäns alkoholvanor man kritiserade. Det som utlöste fördömandet var i så gott som samtliga fall att mannen i fråga misskött sina tjänsteåligganden eller i största allmänhet vanhedrat sin sociala ställning på grund av alkoholen – och, *nota bene*, blivit påkommen med det. En av memoarerna berättar således hur en ”väl beskänkt” ung adelsman påträffats av provinsens landshövding ”uti en sådan situation, som allraminst passade en officer”.³⁵ I övrigt intog dagboks- och memoarförfattarna oftast en

30. Fahlbeck (1963) s. 110. Trakteringen i fråga skedde vid en begravningsmottagning för en brukspatron och handelsman.

31. Reenstierna (1993) s. 483.

32. Se till exempel Hallenstierna (1972) s. 304, Silfverstolpe (1914:II) s. 153 och Ehrensvärd (1877) s. 64.

33. Hallenstierna (1972) s. 170.

34. Tersmeden (1918) s. 183.

35. Tersmeden (1919) s. 35.

neutral eller positiv position när det gällde alkoholkonsumtion inom de högre stånden.

Att bjuda på alkohol var, då som nu, ett sätt att underhålla sina nätverk – både i betydelsen vidmakthålla och betydelsen roa. Av de granskade källorna att döma var det något oftare männen som föreslog att man skulle dricka och också bjöd på alkoholen, men undantagen är många. Kvinnor kunde truga män att dricka och vice versa.³⁶ Societetsdamen Malla Montgomery (1769–1861, g. Silfverstolpe), berättade i sina memoarer hur hennes mormor Magdalena Rudbeck 1796 anordnade ett supkalas av rang. "Några hemväxta pomeranser gånge fru Rudbeck lust att tillstålla en bål och en gång få se herrarnas ölsinne."³⁷ Kvinnor kunde även bjuda varandra på alkohol: Årstadagboken nämner att en ogift kvinna (dottern till en guldsmed i Stockholm) trakterat kvinnliga besökare med "hvars sitt glas Portugisvin och en tallrik Confect".³⁸

En dryckeskultur i förändring?

På en övergripande nivå var männens och kvinnornas dryckesvanor trots allt ganska lika sinsemellan. Olikheter framstår som gradskillnader snarare än artskillnader, och varken kvinnors eller mäns alkoholbruk var skambelagt. De separata sfärernas ideologi tycks alltså inte ha varit något som strukturerade dryckesvanorna. Dagboks- och memoarförfattarna beskriver hur män och kvinnor drack tillsammans både ofta och gärna, och det finns knappast någon anledning att misstro texterna på denna punkt.

Den gustavianska elitens dryckesmönster överensstämmer snarare med det som historikern Thomas Laqueur beskrivit som en "enkönsmode" i synen på människan. Enligt Laqueur sågs kvinnan under större delen av västerlandets historia som en ofullgånge version av mannen – de kvinnliga könsorganen uppfattades som inverterade, outvecklade manliga könsorgan, och så vidare. Först i och med upplysningstiden började på allvar en annan syn göra sig gällande, där kvinnan uppfattades som väsensskild från mannen. Då denna "tvåkönsmodell" drivits till sin spets, kring sekelskiftet 1900, framstod kvinnan i medicinska och

36. Hallenstierna Jh 3a; Hallenstierna (1972) s. 137.

37. Montgomery-Silfverstolpe (1914:1) s. 121.

38. Reenstierna (1993) s. 418.

politiska skrifter som mannens raka motsats.³⁹ Inom svensk forskning har Yvonne Hirdman formulerat skillnaden mellan enkönsmodellen och tvåkönsmodellen som A-a kontra A-B. Om mannen enligt enkönsmodellen är stora A, är kvinnan ett litet a – den mindre och svagare människan. Enligt tvåkönsstänkandet, däremot, är kvinnan något helt annorlunda – ett B.⁴⁰

Dryckesvanorna inom den gustavianska tidens högreståndskretsar sammanfaller helt klart med modellen A-a, inte A-B. Tanken att kvinnors kroppar skulle kräva en separat dryckesregim skild från mannens hade inte infunnit sig. I stället ägnade man sig åt en alkoholkultur som i det stora hela var gemensam för män och kvinnor. Men kvinnan, det lilla a:et, var givetvis den mer begränsade. Kvinnor drack av allt att döma mindre kvantiteter alkohol. Det förekommer över huvud taget inte i de studerade källorna att en högreståndskvinna blir högljudd och utagerande under rusets inflytande, medan det för mannens del skildras som ett relativt accepterat, eller i alla fall frekvent förekommande, beteende. Möjligtvis var också drickande i exklusivt kvinnliga sällskap mindre vanligt – det finns i alla fall inga tydliga exempel på sådant drickande i de studerade källorna. Att män drack tillsammans utan att kvinnor var närvarande finns det däremot flera fall av i källorna, och ofta handlade det då om tillfällen då man drack riktigt stora mängder. Ett icke ovanligt mellanting mellan det blandade sällskapet och det helmanliga fanns också: de tillfällen då en gift man bjöd andra män på supkalas i sitt hem och frun i huset då på ett självklart sätt agerade värdinna.

Institutionaliserat, enkönat manligt drickande, såsom det framträder i det senare 1800-talets många klubbar och ordenssällskap, kan däremot bara med möda hittas i de källor som studerats här. Allt som allt har jag endast hittat tre omnämmanden. Det första är en beskrivning av officersklubben i Karlskrona 1787. "Klubben bestod af öfverstelieutenanter, majorer och officerare, som voro uti vår societet, dels gifta och dels ogifta, hvilkas lägenhet ej var att gifva soupéer, men likafullt, då de ej voro bortbjudna, ville roa sig tillsammans".⁴¹ Klubben erbjöd, enligt författaren, amiral Carl Tersmeden (1715–1797), en prisvärd supé samt

39. Thomas Laqueur, *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, MA & London 1990) s. viii och 6–8.

40. Yvonne Hirdman, *Genus: om det stabila föränderliga former* (Malmö 2001) s. 30 och 36.

41. Tersmeden (1919) s. 150.

tillfälle att ägna sig åt kortspel.⁴² Klubben framställs alltså som en praktisk lösning: de officerare som av någon anledning inte kunde bjuda hem andra officerare gick i stället till klubben för att umgås. Av Tersmedens övriga skildringar förstår man att det normala och eftersträvansvärda enligt honom var att själv "gifva soupéer". Klubben beskrivs som något som uppstått i-brist-på.

Nästa fall är den så kallade "Sociétéen" – "et sällskap, en slags klubb inrättad för Herrars nöje, där de samfällt hade rum, mat, tidningar och kort."⁴³ Detta sällskap nämns av Malla Montgomery som arrangör av en bal i samband med Gustav IV Adolfs förmälning år 1797. Informationen Montgomery ger är minst sagt knapphändig, men det är inte uteslutet att vi här har att göra med en mansklubb av 1800-talsmodell.

Slutligen nämner Skjöldebrand ett sällskap som sannolikt, men inte helt säkert, var exklusivt manligt. Detta sällskap dyker upp i en bisats i Skjöldebrands berättelse om förvecklingarna kring riksdagen år 1800. Ett antal "ansedde Borgare" hade ordnat ett politiskt oppositionellt kalas på ett värdshus.⁴⁴ Sällskapet hade redan druckit sig "något upphetsade" då "två ofantliga bålar med bischoff" ställdes fram. Man skålade och sjöng supvisor, och särskilt utmärkte sig "den så kallade Södra Bataljonen, ett sällskap för dryck och sång."⁴⁵

Förutsatt att Skjöldebrand minns rätt – vilket han bevisligen fallerar att göra på andra ställen i sina memoarer – var "Södra bataljonen" en sammanslutning där borgerliga män drack med andra män medan kvinnor sannolikt inte ägde tillträde. Att sällskapet hade politiska ambitioner är intressant i sammanhanget. Som Laqueur och flera andra forskare påpekat hade franska revolutionen öppnat för tanken att alla medborgare hade rätt att utmana orättfärdiga auktoriteter – en möjlighet som potentiellt även kunde utnyttjas av kvinnor. "The promises of the French Revolution [...] gave birth not only to a genuine new feminism but also to a new kind of antifeminism, a new fear of women".⁴⁶ Det var i denna historiska situation bilden av kvinnan som fundamentalt annorlunda

42. Tersmeden (1919) s. 150.

43. "Ungdoms glädje och Sorger" s. 66, Malla Silfverstolpe vol. 16, Uppsala universitetsbibliotek (UUB). Motsvarande text i tryck: Montgomery-Silfverstolpe (1914:1) s. 181.

44. Skjöldebrands memoarer (B1), enskilda arkiv 103, ATA, vol. 2, ark 79, s. 1. Motsvarande text i tryck: Skjöldebrand (1903:2) s. 138.

45. Skjöldebrands memoarer (B1), enskilda arkiv 103, ATA, vol. 2, ark 79, s. 2. Motsvarande text i tryck: Skjöldebrand (1903:2) s. 139.

46. Laqueur (1990) s. 194.

blev ett viktigt argument för politisk exkludering av kvinnor. Läkare och andra opinionsbildare underströk kvinnokroppens biologiska särart och hävdade att den förutbestämde kvinnan till en tillbakadragen roll i samhället.⁴⁷ Hypotetiskt sett kunde ett vidlyftigt alkoholbruk i detta sammanhang fungera som en förstärkning av exkluderingen: om politiserandet kombinerades med ett mycket högt alkoholintag kunde man med skäl hävda att det var olämpligt för kvinnor att delta av rent biologiska orsaker.

Förutom dessa passager finns ytterligare ett litet antal utsagor som skulle kunna kopplas till ett nytt, borgerligt sätt att förhålla sig till alkohol och kön. Flera av dem kommer typiskt nog från den ofrälse brukspatronen Fahlbeck. Vid en alkoholindränkt middag i mitten av 1790-talet irriterades han storligen av två galanta damer från Falun, som med sitt flirtande gjorde sällskapets ungarlar alldeles till sig. Fahlbeck fördömde inte alkoholkonsumtionen i sig men menade att kvinnorna inte borde ha närvarat:

at sängledas och förmanas
är ett Fanders hank och slarf
samt i Dryckslag stort fördarf
Derför bör Hvar man så laga
Aldrig Hustrun med sig taga.⁴⁸

Amiral Tersmeden umgicks, av hans memoarer att döma, mest i adliga könsblandade sällskap och var aldrig ledsen över damsällskap. Vid ett tillfälle, vid slutet av 1770-talet, var han emellertid hembjuden av en herr Schön tillsammans med "åtskilliga unga handlande". Först serverades te inne hos fru Schön. Därefter gick sällskapet över till mannens sida av bostaden och började spela kort. Att man på detta sätt splittrade upp ett sällskap i en manlig och en kvinnlig del beskrivs knappast på något annat ställe i de granskade källorna, och Tersmeden tycks inte ha känt sig helt hemma i sammanhanget – han omnämner sällskapet som "rika knösar" och anmärker på deras väl höga spelinsatser.⁴⁹

Av dessa sparsamma omnämningen att döma kan bruket att skapa exklusivt manliga platser för alkoholkonsumtion ha gjort sina första

47. Laqueur (1990) s. 194f.

48. Fahlbeck (1963) s. 89. Se även Fahlbeck (1963) s. 176.

49. Tersmeden (1918) s. 143.

insteg i svenska högreståndskretsar kring sekelskiftet 1800. Pressar man källorna kan man möjligtvis koppla detta nya drickande till medelklassmannens frammarsch. Någon tydlig trend är det dock inte tal om. Reenstierna på Årsta gård fortsatte att framställa, köpa, bjuda på, och själv konsumera alkohol under hela perioden, detta trots att hon (själv adlig) umgicks i borgerliga snarare än adliga kretsar.

Undersökningen av elitens alkoholkultur under gustaviansk tid har alltså inte motsagt den förändring som skisserades i artikelns inledning. Det står klart att det sena 1700-talets dryckeskultur i samhällets övre skikt var mycket mer tolerant gentemot kvinnors alkoholkonsumtion än vad den senare skulle bli. Men undersökningen har heller inte kunnat bekräfta att en förändring inträffade; den hastiga vindkantring George Mosse beskrivit går inte att urskilja på svenskt område utifrån de studerade källorna.

För att se hur den svenska överhetens drickande förändrades måste man alltså studera en längre tidsperiod. En episod ur Malla Montgomerys memoarer antyder att förändringen kan ha tagit betydligt mer än ett par decennier i anspråk. Episoden i fråga utspelade sig en januarinatt 1804, då Montgomery var 21 år gammal och satt och åt supé i samband med en danstillställning. Klockan slog midnatt, sällskapet insåg att Carls namnsdag infallit, och Montgomery och hennes väninna höjde en skål för sin vän Carl. I den tryckta versionen av memoarerna, utgivna i början av 1900-talet av Montgomerys sentida släkting Malla Grandison, beskrivs händelsen som följer:

I 'vin de Lunelle' drucko nu Charlotte Posse och Malla Carl Cederströms skål som stod bakom och pratade med dem. Anglaisen efter maten – den betydelsefulla dansen! – dansade han med Malla, som var helt yr i hufvudet af 'vin de Lunelle' och än mer af aftonens nöje.⁵⁰

Montgomerys originalhandskrift avslöjar emellertid att Grandison utelämnat en detalj ur berättelsen om Carlsdagen. Det söta franska Lunelle-vinet beskrivs nämligen här, i en parentes, som "Mallas favoritvin som hon på baler ofta med nöje smakat".⁵¹ Utgivaren har alltså strukit Mont-

50. Montgomery-Silfverstolpe (1914) s. 5. Ordalydelsen är densamma som i memoarernas första upplaga år 1908.

51. "Numro Fem. Giftras-tankar. Åren 1804 och 1805" s. 9f., Malla Silfverstolpe vol. 17, UUB.

gomerys upplysning att hon som ung regelmässigt drack vin på baler och uppskattade detta.

Ser vi till de tre skikt av tid som dessa texter innehåller – 1804, 1840-talet då episoden nedtecknades, och 1900-talets början, då memoarerna offentliggjordes – har alltså något hänt. Under det tidiga 1800-talet kunde en ung, adlig kvinna av allt att döma dricka sig lätt berusad utan att väcka anstöt. Ännu på 1840-talet kunde Montgomery tillstå att hon drack som ung, även om hon kommer med vissa bortförklaringar och på olika sätt markerar att hon inte vanligtvis drack sig till berusning. Men 1908, då Grandison gav ut memoarerna, var kvinnligt drickande uppenbarligen så anmärkningsvärt att det måste censureras.

Avslutningsvis kan vi alltså konstatera att det finns mycket kvar att utforska när det gäller alkoholbrukets genushistoria. Denna artikel har visat att en epoks dryckeskultur har tydliga kopplingar till dess iscensättning av kön: alkoholbruket är ett fönster genom vilket vi kan se genusförhållandena. Det finns alltså gott hopp om att ämnet kan bidra till att besvara den omdebatterade frågan om separata sfärer och kvinnors minskade (eller utökade) rörelsefrihet under 1800-talet. Redan denna uppsats har kunnat demonstrera att kvinnor *i vissa avseenden* hade avsevärt handlingsutrymme under gustaviansk tid, nämligen: kvinnor ur samhällets elit var fria att handskas med alkohol.

Det framstår i mina ögon som en angelägen forskningsuppgift att följa upp detta i en studie av perioden efter 1809. Ett av de intressanta områdena att hålla fast vid är utan tvekan skärningen mellan klass och kön. Vad hände under ståndssamhällets fortsatta omvandling, då medelklassen i allt högre grad kom att dominera elitens arenor – är det möjligt att aristokratins män och kvinnor bibehöll det dryckesmonster man haft under gustaviansk tid medan den uppåtstigande borgerligheten reserverade alkoholkonsumtionen för sina män? Ett annat intressant område är alkoholen och den politiska kulturen. Vilken roll spelade alkoholen efter enväldets avskaffande 1809, exempelvis i jämförelse med frihetstidens politiska klubbar? Var alkoholen en oväsentlig detalj i politiserandet eller kunde gemensamma dryckesvanor fungera som ett försvar mot inblandning från oönskade samhällsgrupper?

A Gustavian brew: gender divisions and drinking customs in the upper strata of Swedish society ca 1772–1809

The article explores the drinking habits of the Swedish elite of the Gustavian era (1772–1809), examining whether the contemporary changes in the perception of gender, as described by e.g. George Mosse and Thomas Laqueur, can be seen in the field of alcohol consumption. To answer this question a number of journals, diaries and memoirs from the late 18th and early 19th centuries have been examined. These texts, written by three women and eleven men from the upper strata of society, reveal that there was little segregation along lines of gender where the drinking culture of the Gustavian elite was concerned. Women were expected to consume smaller amounts of alcohol than men, but men and women habitually drank together and there was very little moral indignation over female drinking.

There are, however, a few brief mentions in the consulted texts where a different approach to alcohol and gender can be discerned. These are instances where men actively and deliberately excluded women from their drinking bouts, creating exclusive male spaces for alcohol consumption. This homo-social drinking pattern seems to emanate from bourgeois rather than aristocratic circles.

Although the details of elite drinking culture remain shadowy due to the scarcity of previous research, the results of this investigation indicate that the drinking habits of the Gustavian elite were more in line with what Laqueur has termed the “single-sex” model than with the 19th-century ideology of separate spheres. The difference between men and women was – when it came to drinking behaviour – a difference in degree, not a difference in kind.

The article closes with the suggestion that women’s consumption of alcohol became the object of moral condemnation later than has been previously assumed. As an example of this case is related where an account of female drinking during the Gustavian era was censored as late as 1908.

Keywords: gender, drinking customs, Eighteenth century, Sweden, elite.